

Veiligheid en seksuele diversiteit in het voortgezet onderwijs

Gemeenten en provincies, lokale organisaties voor onderwijs-ondersteuning en homobelangenorganisaties. Allemaal hebben zij een rol bij het ondersteunen van diversiteitsbeleid in het onderwijs. Wat vinden leerlingen, docenten en directies van homo-emancipatie? Welke knelpunten en kansen zijn er voor het homovriendelijker maken van scholen voor voortgezet onderwijs? En welke uitgangspunten en invalshoeken maken effectief beleid op dat terrein mogelijk?

Seksuele diversiteit in het schoolbeleid

Wie schooldirecteuren vraagt hoe zij het onderwijs homovriendelijker willen maken, krijgt vaak te horen dat er op hun school geen problemen zijn rond homoseksualiteit. Ze voeren beleid rond veiligheid en burgerschap en gaan ervan uit dat zij daarmee ook succesvol problemen rond seksuele diversiteit weten te voorkomen (Dankmeijer et al, 2009). Maar wie doorvraagt, komt er achter dat directieleden meestal weinig zicht hebben op wat er op dit gebied speelt op school. Ze kennen nauwelijks homo-leerlingen en merken niets van homovijandige incidenten. Docenten schatten de situatie op school vaak echter aanzienlijk minder positief in. En leerlingen zeggen dat ze op het gebied van seksuele diversiteit weinig of niets merken van beleid rond sociale omgang of burgerschap (Inspectie van het Onderwijs, 2009b).

Hoe homovriendelijk is het voortgezet onderwijs?

Bij het analyseren van de schoolsituatie zijn vier groepen van belang: leerlingen, docenten, homo- en lesbische leerlingen en homo- en lesbische docenten.

Leerlingen

In 1994 stemde circa 17 procent van de scholieren in het voortgezet onderwijs in met discriminerende regels voor homo- en biseksuelen (Kersten, 1994). Ook zei 47 procent dat ze homo- en biseksuele medescholieren op afstand zouden houden. Recenter onderzoek laat nog altijd een vrij negatief beeld zien. Zo bleek in 2008 dat 29 procent van de jongens geen vriendschap zou willen sluiten met een homoseksuele medescholier, 39 procent wil geen huiswerk maken met een homo en meer dan de helft zou geen kamer willen delen op een werkweek (Buijs et

al, 2008). Onder Turkse en Marokkaanse jongeren is de afwijzing nog aanzienlijk groter.

Meer dan 80 procent van de jongens uit deze groep zegt geen homo als vriend te willen, en ook van de meisjes kan een grote meerderheid zich geen vriendschap met een homoseksuele leerling voorstellen (De Wit, 2005). Nog altijd heerst onder jongeren het beeld dat het zeer ongewenst is om homo te zijn. In 2005 schatte 85 procent in dat homo-jongeren niet voor hun seksuele voorkeur zullen uitkomen (Stichting Outway, 2005). Als zij zelf homo zouden zijn, zou 63 procent van de jongeren daar niet voor uitkomen.

De sociale afstand tot homoleerlingen is onveranderd hoog

Het lijkt erop dat de sociale afstand tot homoleerlingen in de afgelopen vijftien jaar onveranderd hoog is gebleven. Een belangrijk gegeven, want juist onderlinge sociale steun is doorslaggevend voor een positief en divers klimaat binnen instellingen, dus ook op school. Het is duidelijk dat homoleerlingen door medeleerlingen op grote schaal sociale steun wordt ontzegd. In 1994 was 83 procent van de scholieren niet bereid een klasgenoot van dezelfde sekse die hen eerder in vertrouwen heeft verteld misschien homo of lesbisch te zijn, bij eventuele problemen in de klas onvoorwaardelijk te steunen (Kersten, 1994). Het is aannemelijk dat deze situatie niet wezenlijk is verbeterd.

Nuances in intolerantie

De situatie is op het vmbo het minst gunstig. Daar vertonen niet alleen leerlingen, maar ook docenten geregeld beledigend gedrag tegenover homoseksualiteit. Vooral jongens zijn homonegatief en jongere leerlingen zijn weer intoleranter dan oudere leerlingen. Etnische afkomst speelt een belangrijke rol, maar er zijn grote verschillen tussen verschillende groepen en tussen eerste- en tweedegeneratie migranten (De Vries, 1998). Religie is nauwelijks een factor: bijzondere scholen zijn gemiddeld genomen niet homovijandiger dan openbare scholen (Inspectie van het Onderwijs, 2009b; Dankmeijer et al, 2009).

Onverdraagzaamheid tegenover seksuele diversiteit hangt sterk samen met een brede neiging tot intolerantie (Mooij, 2007). Onverdraagzaamheid heeft een relatie met een lage sociaaleconomische status en het meedoen aan een straatcultuur waarin 'zwak' en 'verwijfd' gedrag een lage status heeft. Jongens uit deze groep ervaren het als zeer bedreigend om beschouwd te worden als 'lustobject' (Mooij, 2007; Buijs et al, 2008; Felten, 2008; Inspectie van het onderwijs, 2009a).

Homo- en lesbische leerlingen

De sociale afstand, het gebrek aan steun en het taboeïserende klimaat geeft homo- en lesbische tieners de indruk dat de school geen veilige omgeving is om voor hun gevoelens of mening uit te komen. Zij blijken zich twee- tot zesmaal zo onveilig op school te voelen als de gemiddelde scholier. In de nationale veiligheidsmonitor van onderzoeksbureau ITS van 2001 zeggen scholieren zich in 6 procent van de gevallen nooit, bijna nooit of alleen soms veilig genoeg te voelen om zichzelf te zijn. Dat cijfer staat in schril contrast met gegevens uit een vergelijkbaar onderzoek onder homoscholieren van Empowerment Lifestyle Services, kenniscentrum op het terrein

Docenten vinden omgaan met controversiële onderwerpen lastig

van seksuele diversiteit in het onderwijs, en het homojongerenblad *Expreszo* (Dankmeijer, 2001). Daarin zegt 35 procent zich nooit of hooguit soms veilig genoeg te voelen. Maar liefst 55 procent vindt dat medescholieren niet mogen weten dat ze homo of lesbisch zijn. De school is voor hen kennelijk onveiliger dan de rest van hun leefwereld. Slechts 19 procent van de homoscholieren verbergt namelijk in de directe omgeving zijn of haar seksuele voorkeur.

Van de *Expreszo*-lezers zegt 88 procent wel eens uitgescholden te zijn voor homo. Volgens 60 procent treedt de schoolleiding zelden of nooit op tegen homovijandigheid. Dat is een verontrustend gegeven als we het afzetten tegen de cijfers uit de ITS-veiligheidsmonitor. Daarin zegt 33 procent van de leerlingen dat de schoolleiding optreedt tegen geweld in het algemeen (Dankmeijer, 2001).

Over transseksuele leerlingen is weinig bekend. Er zijn enkele goede voorbeel-

den (zie onder andere Dankmeijer, 2009) van leerlingen die zich bij de overgang van basis- naar voortgezet onderwijs met steun van de school gingen gedragen conform hun gewenste geslacht.

Docenten

Veel docenten zeggen geen probleem met homoseksualiteit te hebben. Dat wil nog niet zeggen dat zij een actieve rol in homo-emancipatie ambiëren. Veel welwillende docenten vinden het moeilijk om met controversiële onderwerpen om te gaan, zeker als leerlingen mogelijk heftig reageren, zoals bij homoseksualiteit vaak het geval is. Dit noemt men handelingsverlegenheid (Hendrix & Snijders, 2007; Redde et al, 2009). Leerlingbegeleiders zien vaak wel degelijk dat er 'iets' aan de hand is. Maar omdat homoleerlingen niet openlijk zijn, weten leerlingbegeleiders niet goed wat er precies speelt en hoe zij knelpunten kunnen helpen aanpakken (Kersten, 1994).

Homo- en lesbische docenten

21 procent van de homodocenten en 27 procent van de lesbische docenten hebben negatieve ervaringen met seksuele diversiteit (De Graaf et al, 2003). De meest voorkomende voorvallen waren irritant gedrag van leerlingen, beledigende grappen over privéleven en uiterlijk, roddel en seksuele intimidatie. Het niveau van seksuele intimidatie was onder homo- en lesbische docenten respectievelijk twee tot zeven maal zo hoog als onder heteroseksuele collega's. 33 procent van de mannen en 17 procent van de vrouwen houdt zijn of haar seksuele voorkeur op school verborgen. Vooral in situaties waar homoseksuele docenten minder sociale steun rapporteerden, hadden zij meer last van gezondheidsklachten, zoals slapeloosheid, vermoeidheid, buikpijn, trillende handen en hoofdpijn. Ook meldden zij meer gebruik van slaap- en kalmeringsmiddelen.

**GOED
VOORBEELD**

Gay Straight Alliances

Gay & Straight Alliances (GSA) is een succesvol concept uit de Verenigde Staten. Homo-, lesbische en transseksuele leerlingen die hun school meer open en homovriendelijk willen maken, kunnen nu ook in ons land – met steun van COC Nederland – een GSA opzetten en daar heteroleerlingen en -docenten bij vragen. In de meeste gevallen gaat het om jongeren die al deelnemen aan lokale Jong & Out-groepen, ontmoetingsgroepen voor minderjarige homojongeren. De meesten van hen zijn op school nog niet 'uitgekomen' voor hun homoseksualiteit. Bij het opzetten van een GSA gaan zij dat wel doen. Veel GSA's zetten tot nu toe vooral zichtbaarheidsacties op, zoals het ophangen van posters of het organiseren van een tentoonstelling. Andere GSA's richten zich op het onderwijs zelf, zoals het organiseren van een themaweek over homoseksualiteit (door schooldirecties vaak niet toegestaan) of een diversiteitsweek (meestal wel door de schoolleiding ondersteund).

Kansen voor een homovriendelijk schoolklimaat

Respect bevorderen

De cijfers geven een nogal somber beeld over de mogelijkheden om het voortgezet onderwijs homovriendelijker te maken. Toch leert de ervaring dat scholieren openstaan voor informatie en voor maatregelen om onderling respect te bevorderen. Recent onderzoek bevestigt dit. Zo vindt 86 procent dat homoseksuele leerlingen en docenten zich veilig moeten voelen op school (Rebel, 2006). 67 procent vindt het belangrijk dat een docent aangeeft dat er over homoseksualiteit gesproken mag

worden. Een kleine meerderheid van de leerlingen (60 procent) wil duidelijke regels om homodiscriminatie te voorkomen. Bijna driekwart (73 procent) vindt dat op school openlijk informatie verstrekt kan en moet worden over homoseksualiteit. Dit percentage is in de afgelopen vijftien jaar met ongeveer 10 procent toegenomen. In 1994 rapporteerde Kersten nog een getal van 62 procent.

Van alle leerlingen kent 67 procent iemand die homoseksueel of lesbisch is, 26 procent kent niemand. Het blijkt dat de acceptatie stijgt wanneer de jongeren iemand kennen (Rebel, 2006). De openheid van homo- en lesbische jongeren zelf kan dus een grote rol spelen bij een groter homovriendelijkheid op school. Maar dan moet de school wel duidelijke signalen afgeven en maatregelen treffen om deze jongeren te ondersteunen. Uitkomen voor een seksuele voorkeur – ook door personeelsleden! – is geen individuele of vrijblijvende keuze. Homo-emancipatie wordt nog te vaak gezien als een persoonlijke hobby. Werken aan homovriendelijkheid op school moet echter niet een individueel initiatief zijn dat de status van een leerling of medewerker kan schaden.

Wat maakt diversiteitsbeleid effectief?

In 2009 publiceerde de landelijke Hetero-Homo Onderwijsalliantie een lijst met tien actiepunten voor een veiliger schoolklimaat in het voortgezet onderwijs. Centraal staat dat de school een duidelijke en breed gedragen visie ontwikkelt op veiligheid, sociale competenties en burgerschap. Van deze visie maakt seksuele diversiteit onderdeel uit.

Landelijke ondersteuning voor het onderwijs

Organisaties

- De landelijke Hetero-Homo Onderwijsalliantie benadert landelijke organisaties en onderwijswethouders.
- COC Nederland ondersteunt jongerengroepen Jong & Out en GSA's.
- Empowerment Lifestyle Services verzorgt kennisoverdracht, training en (advies over) schoolbegeleiding.
- APS beheert www.gayandschool.nl, een informatieve portal voor scholen.
- MOVISIE adviseert gemeenten over lokaal beleid.

Publicaties

- De Hetero-Homo Onderwijsalliantie heeft op basis van onderzoek (Dankmeijer, P., 2005) van het Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid (nu MOVISIE) een lijst met tien actiepunten voor effectief lokaal homobeleid in het onderwijs ontwikkeld (zie www.vrolijkescholen.nl).
- Empowerment Lifestyle Services schreef op basis van onderzoek en proefprojecten een handreiking voor schoolleiders over het managen van het proces naar effectief diversiteitsbeleid: 'De roze draad in veiligheid op school. Seksuele diversiteit in een brede aanpak van omgangsvormen: een handreiking voor schoolleiders' (Schouten, M. & Dankmeijer, P., 2008).
- Op de website www.empower-ls.com staat een actueel overzicht van onderzoek en interventies, ook voor andere sectoren dan het voortgezet onderwijs.

Voorlichting over gelijke behandeling van mannen en vrouwen en een nuancering van stereotiepe man/vrouwrollen is essentieel. Uit onderzoek blijkt namelijk dat seksisme en homofobie sterk samenhangen. Het is effectiever om hetero-normatieve en seksistische stereotypen te bespreken, dan alleen voorlichting over homoseksualiteit te geven. Wel is expliciete aandacht nodig voor negatief gedrag tegenover homo's, lesbiennes, biseksuelen en transgenders. Voorlichting die zich beperkt tot een meer algemene discussie over oordelen, waarden en normen, is niet specifiek genoeg om

sociale uitsluiting van deze groepen op school daadwerkelijk te stoppen.

Aspecten van effectief diversiteitsbeleid

Zowel homo- als heteroseksuelen voelen zich een stuk prettiger op scholen met een effectief diversiteitsbeleid. Docenten en leerlingen van deze scholen waarderen het werk- en leerklimaat hoog. Personeel heeft er minder last van burn-out, is gezonder en hun beleving van welzijn is over de hele linie beter (De Graaf et al, 2003). De betreffende scholen hebben de volgende kenmerken:

Scholieren staan open voor maatregelen voor onderling respect

Scholen bewustmaken is het eerste doel voor lokaal diversiteitsbeleid

1. Onderlinge sociale steun door onderwijspersoneel en leerlingen.
2. Een open houding ten opzichte van elkaar in het algemeen, en vooral rond diversiteit en het bestrijden van discriminatie.
3. Expliciete voorlichting over diversiteit en discriminatie, vooral gericht op man/vrouwrollen en homoseksualiteit.
4. Er is zowel een klachtenprocedure als een klachtencommissie.
5. Er is een vertrouwenspersoon die niet alleen openstaat voor klachten van leerlingen over seksuele intimidatie, maar ook voor klachten van leerlingen én personeel over discriminatie en negatief gedrag in bredere zin.
6. Er zijn duidelijke gedragsregels, die ook goed worden gehandhaafd.

Aandachtspunten voor de schoolbegeleiding

Scholen zijn autonoom

Scholen voor voortgezet onderwijs zijn autonoom. Een gemeente kan directies en besturen wel aanspreken op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid, maar hun niet opleggen iets te doen aan diversiteitsbeleid. Grotere gemeenten hebben de mogelijkheid om scholen te stimuleren door ze financieel te ondersteunen. De ervaring leert overigens dat het niet werkt als de gemeente een traject uitzet zonder daarbij een zekere instemming van de scholen te hebben.

Goed matchen

Een valkuil voor lokale homo-emancipatieprojecten is de neiging om zo snel mogelijk een (extern) ondersteuningsaanbod voor het onderwijs te maken. Scholen worden bestookt met een goed bedoeld pakket van bijvoorbeeld workshops, cursussen, lesmaterialen, voorlichtingen, theatervoorstellingen en ideeën voor GSA's. Het is niet altijd duidelijk of de onderdelen van een dergelijk aanbod op elkaar aansluiten en of het aanbod als geheel voorziet in de behoefte van scholen. Ook is het soms onvoldoende helder wat een school uiteindelijk moet bereiken met het aanbod. Uit de praktijk blijkt dat een langdurig contact met scholen en het 'matchen' van vraag en aanbod het meeste succes heeft.

Bewustwording stimuleren

Aan een goede match gaat doorgaans een bewustwordingsproces vooraf. In de meeste scholen begint zo'n proces niet vanzelf van binnenuit, maar moet het gestimuleerd worden. Het bewustmaken en mobiliseren van scholen is daarom een eerste doel van lokaal beleid op het gebied van homo-emancipatie en diversiteit. Het ondersteunen van concrete vragen vanuit scholen komt vaak pas in een latere fase aan de orde (Dankmeijer, 2009a).

Professionele onderwijsondersteuners als onderwijsbegeleidingsdiensten of GGD'en hebben soms weinig belangstelling voor het begeleiden van homo-emancipatie. Omdat scholen aanvankelijk geen vraag hebben op dit gebied, zien deze ondersteuners het thema nogal eens als een 'politieke opdracht'. Vanuit hun vraaggerichte aanpak ervaren ze het oppakken van een dergelijk thema als mogelijk bedreigend voor hun positie als marktpartner van scholen. Dat verandert als scholen bewust vragen om deze ondersteuning. Het kan ook helpen als het lokale beleid voorziet in meerjarige financiering van professionele schoolbegeleiders voor diversiteitsbeleid. Dat gebeurt bijvoorbeeld in Amsterdam, Nijmegen en Maastricht, drie succesvolle regio's op het terrein van homo-emancipatie in het onderwijs.

Lokale homo-organisaties

Veel gemeenten gaan in zee met de lokale homobelangenorganisatie. Deze werken doorgaans alleen met vrijwilligers, en dat kan risico's opleveren voor de continuïteit. De meeste lokale verenigingen bieden voorlichting waarin het *coming-out*-verhaal centraal staat. Dit is aantrekkelijk voor vrijwilligers omdat het niet veel deskundigheid vereist en leuk is om te doen. Beleidsmatige gesprekken met schooldirecteuren en docenten zijn voor hen vaak minder

interessant. De meest creatieve en ondernemende organisaties ontwikkelen soms nieuwe vormen van aanbod om scholen te mobiliseren, zoals een groep van semiprofessionele trainers en/of adviseurs.

GOED
VOORBEELD

Nijmegen

In Nijmegen coördineert de GGD een project voor de circa 40 scholen voor voortgezet onderwijs in de regio. In de lokale jeugdmonitor komen ook vragen over homoseksualiteit voor. De resultaten per school worden met de directeur besproken. Een interactieve theatervoorstelling van AanZ, aanvankelijk gratis aangeboden, wordt door enthousiaste scholen nu zelf betaald. Daarnaast biedt de gemeente Nijmegen COC-voorlichting, theater Mind Mix en een docenten-training op maat. Na zeven jaar laat de jeugdmonitor zien dat er daadwerkelijk verbetering optreedt in de houding van leerlingen.

Amsterdam

De gemeente Amsterdam heeft een afspraak met de lokale schoolbesturenvereniging en heeft Empowerment Lifestyle Services aangewezen als 'kwartiermaker' homo-emancipatie. In het project wordt homo-emancipatie ingebed in een breder veiligheidsbeleid. Empowerment Lifestyle Services adviseert locatiedirecties over beleid, ondersteunt interne veranderingsgroepen, levert handreikingen en mobiliseert leerlingen. COC Amsterdam verzorgt voorlichting en zichtbaarheidsactiviteiten voor leerlingen.

Meer informatie

Literatuur

- Buijs, L., Hekma, G. & Duyvendak, J.W. (2008). *Als ze maar van me afblijven. Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dankmeijer, P. (2001). *Gerapporteerde onveiligheid door homo-jongeren vergeleken met heterojongeren*. Amsterdam: Empowerment Lifestyle Services.
- Dankmeijer, P. (2005). *Zwakke schakels in homo-emancipatie. Verkenning naar de ketenkwaliteit van het beleid rond homoseksualiteit in het onderwijs*. Amsterdam: Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid.
- Dankmeijer, P. (2009a). Schoolbegeleiding over homo-emancipatie in Amsterdam. Wat houdt dat nu in? Notitie voor de Gemeentelijke Commissie Onderwijs Amsterdam in: *Evaluatie project Veiligheid en Seksuele Diversiteit VO Amsterdam*. Amsterdam: Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Dankmeijer, P., Olders, P. & Schouten, M. (2009b). *Mooie woorden. De inschatting van schoolleiders in het voortgezet onderwijs over diversiteitbeleid en de aanpak van homonegativiteit anno 2009*. Amsterdam: Empowerment Lifestyle Services.
- Felten, H. (2008). *Als een homo op je valt... Acceptatie van homoseksualiteit onder Utrechtse (hetero)jongeren*. Utrecht: MOVISIE.
- Graaf, H. de, Meerendonk, B. van de, Vennix, P. & Vanwesenbeeck, I. (2003). *Beter voor de klas, beter voor de school. Werkbeleving en gezondheid van homo- en biseksuele mannen en vrouwen in het onderwijs*, Amsterdam/Utrecht: Enabling Safety for Lesbian Teachers/Rutgers Nisso Groep.
- Hendrix, L., & Sniijders, H. (2007). *Het probleem komt vanzelf de klas in. Omgaan met moeilijk bespreekbare kwesties in de klas*. Amsterdam: Diversion.
- Inspectie van het Onderwijs (2009a). *Anders zijn is van iedereen. Gesprekken met schoolgaande jeugd over hetero- en homo-seksualiteit*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2009b). *Weerbaar en divers. Een onderzoek naar seksuele diversiteit en seksuele weerbaarheid in het onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Kersten, A. & Sandfort, Th. (1994). *Lesbische en homoseksuele adolescenten in de schoolsituatie*. Utrecht: Interfacultaire Werkgroep Homostudies, Universiteit Utrecht.
- Metselaar, M. (2008). *Vrolijke scholen?->! Een onderzoek naar de invloed van de school als protectieve factor op het verminderen of voorkomen van psychosociale problemen bij jongeren met een Same Sex Attraction (masterscriptie opvoedingsondersteuning)*. Amsterdam: Pedagogische en Onderwijskundige Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam.
- Mooij, T. (2007). *Discriminatie in en rond de school: rapport. Secundaire analyse van gegevens verkregen met de Veiligheidsmonitor V(S)O 2006*. Nijmegen: ITS.
- Rebel, S. (2006). *Seksualiteit en tolerantie. Homo-emancipatie op school*. Utrecht: Nationale Jeugdraad.
- Redde, H., Kruijer, H., Wijssen, C. & Mouthaan, I. (2009). *Een kwestie van persoonlijkheid? Aandacht voor homoseksualiteit in het voortgezet onderwijs*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Stichting Outway (2005). *Onderzoek naar homoseksualiteit in Brabant*. Eindhoven: Stichting Outway.
- Vries, I. de (1998). *Verschillen verkend: Een inventarisatie van de houding van allochtone leerlingen en ouders ten opzichte van homoseksualiteit*. Utrecht: Forum.
- Wit, R. de (2005). Jongeren accepteren homoseksualiteit steeds minder. *Nieuw Rotterdams Tij*, jaargang 2005, editie 9.

Colofon

Deze publicatie is gemaakt in samenwerking met Empowerment Lifestyle Services en is mogelijk gemaakt door financiering van het ministerie van VWS.

Auteur: Peter Dankmeijer

Eindredactie: Marc van Bijsterveldt

Fotografie: Willem Poelstra. *De foto's in deze publicatie zijn bedoeld als illustratie. De afgebeelde personen hebben geen directe relatie met het onderwerp.*

Vormgeving: CASE, Kees Wagenaars, Breda

Drukwerk: Em. de Jong bv

© MOVISIE 2010

Bestellen en/of downloaden: www.movisie.nl/publicaties of www.movisie.nl/homo-emancipatie

Postbus 19129 * 3501 DC Utrecht * T 030 789 20 00

F 030 789 21 11* www.movisie.nl * info@movisie.nl

Kennis en advies voor maatschappelijke ontwikkeling